

Mərdəkan haqqında nə bilirik?

Bakının Əzizbəyov rayonunda yerləşən Mərdəkan qəsəbəsi qədim tarixə malikdir. Tarix elmləri doktoru Sara Aşurbəylinin fikrincə, "Mərdəkan" toponimi vaxtilə burada yaşamış əsl mərdəkanlıların ulu babası olan, yəni, "mərd" adlı qəbilənin adı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, e. ə. II əsrdə yaşamış yunan coğrafiyaşünası Ptolomeyin "Coğrafiya" əsərində mərd tayfasının adı çəkilir.

Tədqiqatçı-alim T. Səlimov "Abşeronun yer adları" kitabında tarixi mənbələrə istinadən göstərir ki, "Qavqamela" döyüşündə (e.ə. 331-ci il) İran ordusunun sıralarında albanlar, kadusilər və gürganlarla yanaşı, mərdlər də qərhmənliliklə vuruşublar. Güman edilir ki, Sasanilər şimal sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi üçün mərdləri eramızın V-VI əsrlərində gürganlarla birlikdə Abşerona köçürüblər". Mərdəkanda Xəzərin sahilində qaya təsvirləri də aşkar edilib. Burada 13 qəbir tapılıb ki, onların da çoxu qarət edilib. Lakin həmin qəbirlərdə (xüsusilə, qarət olunmamışlarda) qara, boz və qırmızı saxsı qablar, dəmir qılınc, xəncər, nizə ucluğu, bıçaq, naxışlı tunc kəmər, biləzik, üzük, zınqırov, iynə, müxtəlif muncuqlar və digər əşyalar arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmişdir. İki qəbirdə tısağa qını və sümükləri tapılmışdır. Tısağa qını və sümükləri həmin dövrə aid Mingəçevir qəbirlərində də aşkar olunmuşdur. Qəbirlərdə tısağa qını və qalıqlarının olması, ehtimal ki, burada yaşamış qəbilələrin dəfn mərasimi ilə bağlıdır. Tısağa qədim Çində əbədiyyət rəmzi olmuşdur. Qədim türklərin qəbir əşyaları sırasında da tısağa var. Şimali Monqolustanda türk xaqanı Gültəkinin 731-ci ildə imperator Syuantezunun göndərdiyi çinli ustaların tikdiyi yaraşıqlı abidəsində də kürəyi üzərində runa yazısı olan stela bərkidilmiş nəhəng mərmər tısağa (onun uzunluğu 2,25 metrdir) aşkar edilmişdir. Qədim türklərin çinlilərdən götürdükləri bu adət onlardan da Azərbaycana keçmişdir. I əsrə aid deformasiyaya uğramış kəllənin, Mingəçevirdəki katakomb qəbirlərinin əşyaları arasında tısağa qınları da var ki, bu da bir sıra katakombaların qədim türk abidələrinə aid olduğunu göstərir.

Bu qala bizim qala

Mərdəkanın Tuba Şahi məscidində olarkən Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin qala, etnoqrafiya şöbəsi üzrə mühafizəçisi Vidadi Əmrullaoglu qəsəbənin tarixi ilə bağlı məlumatlar verdi. Mərdəkanda orta əsrlərə aid 10 tarixi abidə var. Belə ki, Mərdəkan kəndində Dördkunc bürcü (XII əsr) və Dairəvi (XIII əsr) qalalar, Tuba Şahi məscidi (XV əsr), Xanbaba hamamı (XIV-XV əsr), Seyid Kazım hamamı (XVII əsr), ovdanlar, su quyuları, qədim türbələr (XIII-XV əsr) inşa edilmişdir. Eyni zamanda, rus şərqşünası İ. N. Berezin Mərdəkanda olarkən 1720-21-ci illərdə Bakı hakimi Mirzə Məhəmməd xan tərəfindən tikilmiş III qalanı da təsvir etmişdi. Həmin qala Mərdəkanla Binə arasında tikilərək, "Güdə" qala adlanmışdır. Qalanın yaxınlığındakı ovdan isə XX əsrin 20-ci illərində doldurulmuş, həmin tarixi abidə sonradan isə dağıdılmışdır. Mərdəkandakı Dördkunc qala XII əsrdə Şirvanşah Mənuçöhrün oğlu Axsitan tərəfindən tikilib. 22 metr hündürlükdə 76 pillədən ibarət olan qala 1187-ci ildə inşa edilib. 1853-cü ildə rus şərqşünası N. B. Xanikov (1819-1878) tərəfindən qalanın iki daş kitabəsi Sankt-Peterburq şəhərinə aparılıb. İndi 3 ədəd daş üzərində yazılan kitabədən 2-si Ermitajda saxlanılır. Bu kitabələrdə göstərilir ki, qala hicri tarixi ilə 583-cü ildə Şirvanşah Mənuçöhrün oğlu Axsitanın dövründə tikilib. Onun yaxınlığındakı su quyusu ötən əsrin 50-ci illərində təmir olunub. Ətrafında 52 ərzaq-taxıl quyusu da aşkar edilib. 1992-ci ildə qala divarları ilə Tuba Şahi məscidi arasındakı 10 metrlik məsafədə 5 ərzaq quyusu tapılıb. Dördkunc qalanın başına çıxmaq üçün olan yol bürcün içərisindən keçir, 3 metr hündürlükdədir. Bələdçinin köməyi sayəsində Dördkunc bürcü qalaya qalxa bildik. Xatırladaq ki, 4 mərtəbəli kiçik pillədən ibarət olan qala yalnız dolanbac yollarla əhatə olunub. Hətta qalanın III mərtəbəsində taxta döşəmə ömrünü başa vurduğundan buradan ehtiyatla keçməlisən. Nəhayət, qaranlığa qərq olan tozlu-torpaqlı pilləkənlərin köməyi ilə qalanın zirvəsindən qəsəbəni seyr etmək mümkündür. Dördkunc qala vaxtı ilə Xəzər dənizi ətrafında şimaldan gələn düşmən hücumlarından müdafiə üçün tikilib. Bu qalanan yaxınlığında Tuba Şahi (XV əsr) məscidi də yerləşir. İçərişəhərdəki daş kitabədə 1372-ci ildə tikildiyi göstərilir. Məscid vaxtı ilə monqolların hücumları zamanı dağıdılıb. Yerli feodal Tuba şah o dövrə Şirvanşah Xəlilullahdan yeni məscid tikdirməsini xahiş edib. Şah tərəfindən göndərilən memar da dağıdılan məscidin yerində bu məscidi tikib. Arxeoloq Qardaşxan Aslanovun fikrincə, həmin məscid minarəli olub. Sonradan Abşeron-Şirvan memarlıq məktəbinə uyğun Tuba Şahi məscidi inşa edilib. 1961-ci ildə XV əsrdən yadigar qalan köhnə şəkəli bir neçə pəncərə dəyişdirilsə də, bəziləri indiyə kimi məsciddədir. Abşeronun digər abidələrinin, eləcə də Tuba Şahi məscidinin daş kitabələri 1853-cü ildə N.B. Xanikov tərəfindən Sankt-Peterburqa aparılaraq Ermitajda saxlanılır. Həmin daş kitabələr abidənin tarixinin dəqiqləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Tuba Şahi məscidinin qapısı üzərində ərəb dilində "Bu məscidi böyük sultan, xalqların hakimi Allahın köməyi ilə qüvvətlənmiş Sultan Şirvanşahın (Allah onun səltənətini daimi etsin) qulu Tuba Şahi tikdirmişdi. Hicri tarix 886-cı il, miladi tarix 1482-ci il" yazılıb. Tuba Şahi məscidi 3 tağvari sütunla əhatələnib. İçəridə sol tərəfdə olan qapıdan məscidin damma azan vermək üçün qalxanda istifadə olunardı. Məscidin içərisini işıqlandırmaq üçün otaqdakı xüsusi oyuğa neft çırağı qoyulardı. Abidənin gözəlliyi buranın fasadının memar tərəfindən yüksək formada inşa edilməsidir. Hazırda məscidin tavanında rütubətlik olduğuna görə çatlar yaranıb.

Mərdəkandakı digər tikili Dairəvi qala adlanaraq XIII əsrə aid edilir. Bürcün qapısından 7-8 metr hündürlükdə olan kitabədə onun Şirvanşah Fərruxzadə oğlu Gərşasbm hakimiyyəti zamanı 600-cü ilin mordad ayında tikildiyi yazılıb. Bəzi alimlərin fikrincə, bu qala 1232-ci ildə, digərlərinə görə isə 1203-1204-cü ildə tikilib. Akademik Ziya Bünyadovun tədqiqatlarına görə, kitabədə adıçəkilən Şirvanşah Gərşasbm hakimiyyəti 1204-1224-cü illəri əhatə edir. Deməli, bu qala 1232-ci ildən əvvəl inşa edilib. Tikilinin üzərində ərəb dilindəki yazıda Məsudun oğlu Əbdülməcic tərəfindən inşa edildiyi göstərilir. Bu qalanı "Şıx qalası" da adlandırırlar. Dairəvi bürcü qala Bakı yaxınlığında dəfn olunan Şeyx Əbu Səid Əbülkeyrin məqbərəsinə istinadən belə adlanır. Qalanın hündürlüyü 15 metr yarım olaraq, 3 mərtəbəlidir. Qalanın qapısı bağlı olduğundan, içəriyə baxarkən gözlərimizə inanmaq istəmədik. Turistlərin maraqla seyr etdiyi möhtəşəm qalanın, tarixi abidənin üzərində təəssüf ki, qırmızı rənglərlə böyük hərflərlə yazılan cızma-qaralar özünəməxsus yer tutub. Onları təmizləmək isə heç kimin yadına düşmür.

Əsrlərin yadigarı

Mərdəkandakı digər məscid Heydər bəyin adı ilə bağlıdır. Məscid mərdəkanlı vətəgə sahibi olan Heydər Almasoğlu tərəfindən hicri tarix 1314-cü il - miladi tarix 1896-97-ci ildə tikilib. Məlumat üçün bildirik ki, Heydər bəy Neftçala rayonunda da məscid tikdirib. Yaşlı sakinlərin dediyinə görə, həmin məscid tikilməmişdən əvvəl xeyriyyəçi H. Z. Tağıyevə müraciət edirlər ki, onun inşasına yardım etsin. Hacı "Bir məscidimiz var, bəsimizdir. İkinci məscid tikilsə, kənddə ikitirəlik düşər" - deyə cavab verib. Heydər bəyin övladı olmadığı üçün sakinlər ondan Allahın evi hesab olunan məscid tikdirməsini xahiş edirlər. Heydər bəy həmin məscidi öz vəsaiti ilə inşa etdirir. Bu gün Heydər məscidi təkcə hündürlüyü ilə deyil, möhkəm divarları ilə buraya daxil olanları valeh edir. Memar tağvari sütunları hündür tikməklə məscidi digər tikililərdən fərqləndirib.

Mərdəkan kəndindəki Seyid Kazım hamamı 2 günbəzdən ibarətdir. Hamamın qapısı üzərindəki ərəb dilində yazılan yazı çox çətinliklə oxunur. Bu tikili demək olar ki, dağılmış, həm də bərhad vəziyyətdədir. İllərlə qapısı bağlı qalan hamam yaxın zamanda bərpa edilməsə, məhv ola bilər.

El arasında Xanbaba hamamının Şirvanşahlar dövründə tikildiyi, Tuba Şahi məscidi ilə yaşlı olduğu ehtimal edilir. XIX əsrdə hamam təmir edilərək qapıları sökülmüş, qapı yerləri hündürə qaldırılmışdır. Burada əvvəllər çimmək üçün isti su gildən düzəldilən saxsı borularla gəlmiş. XIX əsrdə onlar sökülərək dəmir borular ilə əvəz olunub. Uzun illər burada hamamçı işləyən Xanbabanın adı ilə el arasında "Xanbaba hamamı" adlanıb. Hamamın qapısı bağlı olsa da, sağ hissəsindəki divarda sovet dönməindən yadigar qalan ərəb, rus və kiril əlifbası ilə olan yazılar hələ də qorunub saxlanılır. Təəssüf ki, Mərdəkanda XVIII əsrdə tikilən Soltan hamamı ötən əsrdə sökülmüşdü.

Hacının bağ evi

Vaxtı ilə böyük xeyriyyəçi olan H. Z. Tağıyevin Mərdəkan kəndində böyük xidmətləri olmuşdur. Ömrünün son illərini yaşadığı bağ evi indi 2 saylı ağ ciyər, vərəm sanatoriyası kimi fəaliyyət göstərir. Gün-gündən göydələnlərin ucaldığı şəhərimizdə Hacının min bir əziyyətlə qurub, yaratdığı bağa indi heç bağ da demək mümkün deyil. İlk dəfə bura daxil olanda fikirləşirsən ki, Mərdəkanda Bakı milyonçularının yaşadığı imarətlər yenidən bərpa edildiyi halda, bu nisgilli, qərrib görkəmə qər q olan bağ niyə yaddan çıxıb?! Milyonlarla varidatını xalqın mədəniyyətinə, təhsilinə xərcləyən bu Vətən oğlu yəqin ki, heç zaman yaratdığı malikanəsinin dağılmasına yol verməzdi. Sovet dövründə bağdakı əksər ağaclar kəsilsə də, bir qurumuş tut ağacı, bir də yeganə püstə ağacı salamat qalıb. Hacının qazdığı su quyusu, su hovuzu, 2 pilləkənlə əhatələnən daş plitələr nə yaxşı ki, bu günümüzdə gəlib çıxıb. Binanın üzərindəki kiril hərfləri və rus dilindəki yazılardan aydın olur ki, H. Z. Tağıyevin bağ evi 1941-45-ci illərdə hərbi hospital kimi fəaliyyət göstərmiş. Uzun illərdir havası təmiz olan bağda ağ ciyər xəstəliyinə məruz qalan insanlar müalicə olunurlar. Buna baxmayaraq ötən illərdə təmir olunan tikili indi bərhad vəziyyətdədir. Pəncərələri, qapıları sanki Hacının sağlığında qoyulduğu kimi qalmışdır. Ürək ağrısı ilə binanın sol tərəfindəki qapıdan içəri daxil olduq. Vaxtı ilə bina inşa edilən zaman II mərtəbəyə qalxan pilləkənlə yanaşı, burada xüsusi tərtibatla, mozaika ilə təsvir olunan döşəmə də olduğu kimi saxlanılmışdı. H. Z. Tağıyevlə maraqlanan əcnəbi turistlər burada qonaq olarkən təəssüf ki, Hacının qurub-yaratdığı bağ evindən xoş təəssüratla ayrılmayıblar. Arzu edərdik ki, ötən əsrdə inşa edilən malikanə yenidən Hacının adına layiq şəkildə əvvəlki simasına qaytarılsın!

Neft milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyev Mərdəkanda bağbanlar məktəbini də açdırmışdı. Sonradan həmin bina 123 saylı orta məktəb şagirdlərinin istifadəsinə verilmişdi. Hacının tikdirdiyi bağbanlar məktəbində uşaqlar pulsuz təhsil alırdılar. Onların dəftər-qələmlərinin pulları və müəllimlərinin maaşları Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən ödənilirdi. H. Z. Tağıyevin tikdirdiyi məktəbdə hazırda əlavə tədris korpusu da inşa edilib. Məktəbin həyatında 1918-ci il mart hadisələrində şəhid olan türk əsgərinin şərafinə abidə ucaldılıb. O illərdə türk əsgərləri bu binada yerləşdirilib. Müharibədə yaralananların bəzisi sonradan vəfat edərkən elə məktəbin həyatında da dəfn olunmuşdur.

Dendralogiya parkı

Uzun illər Nəbatət bağı və ya Mərdəkan Dendrarisi kimi tanınan bu park vaxtı ilə böyük xeyriyyəçi, neft milyonçusu Murtuza Muxtarovun şəxsi bağı olmuşdur. Bağ evi 1924-cü ildə Ümumittifaq Tətbiqi - Botanika İnstitutunun təcrübə bazası, 1926-1936-cı illərdə isə Ümumittifaq Bitkiçilik İnstitutu, 1936-1945-ci ildə Subtropik Bitkilər İnstitutunun təcrübə bazası, 1945-1964-cü illərdə Elmi Tədqiqat Bağçılıq, Üzümçülük və Subtropik Bitkiləri İnstitutunun təcrübə bazası kimi fəaliyyət göstərmişdir. Sonradan 1964-1966-cı ildə Səhiyyə Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəbatət İnstitutu kimi elmi struktura daxil olmuşdur. 1996-cı ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının biologiya elmləri bölməsinin tərkibindədir.

Burada Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun filialı olan Sergey Yesenin ev-müzeyi də fəaliyyət göstərir. 1924-25-ci illərdə rus şairi Sergey Yesenin bu bağda yaşamışdır.

Dendralogiya parkının sahəsi 18-20 hektardır. "Qırmızı kitab"a düşən bəzi nadir bitkilərə parkda rast gəlmək olar. Yerli sakinlərin dediyinə görə, Murtuza Muxtarov şəxsi vəsaiti ilə həmin bağı salarkən, burada 4 su quyusu da qazdırmışdır. I quyu 27 metr dərinliyə və yeraltı yollara malikdir. Bağın yeraltı yolu digər II su quyusu ilə birləşir. Qeyd edim ki, quyunun I yolu neft milyonçusu Şəmsi Əsədullayevin bağına, II yolu Xəzər dənizinə, III yolu isə bağadır... Əl ilə qazılan su quyusuna düşmək üçün burada 110 pilləli taxta pilləkənlər də düzəldilmişdir. Neçə il öncə yararsız vəziyyətdə olan taxta pillələr, indi daş pillələr əvəz edir. Həmin quyudan 5 hovuz (bağ sahəsinin suvarılması üçün) su vurulurdu. Vaxtı ilə M. Muxtarovun boş qayalıq ərazidə saldığı bağın torpaq örtüyü də xüsusi olaraq Lənkərandan gətirilmişdir.

Pir Həsən ziyarətgahı

Mərdəkanda yerləşən Pir Həsən ziyarətgahı yüzilliklərin yol ayrıcından keçərək bu gün insanların dini inanc ocağıdır. Burada tapılan daş kitabədən məlum olur ki, indi pir kimi qorunan ərazini XVI əsrdə Səfəvilər hökmdarı Şah Abbas ziyarət etmişdir. Ərəb dilindəki kitabədə yazılıb: "Bu mübarək məqbərə ən kamil insanların nümunəvisi Pir Həsəndir. Əzəmətli xaqan Şah Abbasın (Allah onun hökmdarlığını əbədləşdirsin) vaxtında Dərviş Əli Hüseyni tikdirmişdi" 1021-ci il (miladi tarixlə 1612-1613-cü il). Digər ərəb dilindəki yazı isə insanların diqqətsizliyindən pozulmuşdur. Burada Pir Həsən məqbərəsini tikən Nadir Əli və usta Yarəli olduğu haqqında yazı salamat qalmışdır. Vaxtilə qorxu hissi keçirən insanlar bura ziyarətə gələrkən həmin daş kitabənin üzərində şüşə sındırmaqla tarixin daş yaddaşını pozublar. Nəticədə daşın üzərindəki digər sözləri oxumaq mümkün deyildir.

XIX-XX əsrdə Azərbaycanın islamşünas alimi, mahir moizəçi, xeyriyyəçi və ensiklopedik biliyə malik olan axund Mirzə Əbu Turab Axundzadə Pir Həsən ziyarətgahında dəfn olunmuşdur. Onun atası Molla Məhəmməd Şamaxıda baş verən zəlzələdən sonra Bakıya köçmüşdür. Qeyd edim ki, 1815-ci ildə Əbu Turab İcərişəhərdə dünyaya gəlmişdir. O, ilk dəfə mədrəsədə oxumuş, sonradan Bağdad Universitetində təhsilini davam etdirmişdir. 1846-cı ildə ona Tiflisdə dərin elmi zəkasına görə "Əbu Turab" adı verilmişdir. İslama görə bu ad Quranı, hədisi, 3 xarici dili mükəmməl bilən şəxslərə verilirdi. Əbu Turab Bakıya qayıtdıqdan sonra Bakının Əmircan kəndindəki məscidə axund təyin olunub. İslamın gözəl bilicisi olan Əbu Turab xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılmasında böyük rol oynamışdır. Pir Həsən ziyarətgahının möcüzələrindən xəbərdar olan Əbu Turab bu ocaqda dəfn olunmasını vəsiyyət etmişdir. 1908-ci ildə neft milyonçusu Murtuza Muxtarov Əbu Turabın qəbri üzərində məqbərə tikdirmişdir. Böyük xeyriyyəçi H. Z. Tağıyev də Əbu Turabla yaxın dost olmuşdur. Bir dəfə Əbu Turab H. Z. Tağıyevə söhbət zamanı bildirib: "İslam dininə görə, sən xüms və zəkat verməyə borclusan". Hacı isə belə cavab verir: "Mən onsuz da yetimlərə baxıram, hökumətə əl tuturam". Əbu Turab yenə Hacıya deyib: "Xeyir, bunlar xüms və zəkat hesab olunmur". Dostunun sözündən inciyən H. Z. Tağıyev "Bunları verməsəm nə olar? Mən ki, Bakıda məktəb, toxuculuq fabriki, dəyirman, məscid tikdirməklə, həm də şollar suyu çəkdimişəm" - söyləyib. Deyilənə görə, bu zaman Əbu Turab H. Z. Tağıyevi diqqətlə dinləyib, sakit tərzdə Quranda yazılan ayəni ("Tanrı istədiyi zaman insana verdiklərini geri ala bilər") söyləyib. H.Z. Tağıyev ömrünün son günlərində bu sözlərin möhtəşəmliyini hiss edir. Həmin kəlamların həqiqətə çevrildiyini isə o, milyonlarını sovet hökuməti aldıqdan sonra tam dərk edir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev vəsiyyət edərək "Məni Pir Həsən ziyarətgahında Əbu Turabın ayağı altında dəfn edin. Çünki onun ayağının bildiyini mənim başım bilmir" - demişdir. Pir Həsən ziyarətgahında ilahiyyətçi alim Əbu Turab, neft milyonçusu H. Z. Tağıyev, onun qızı Sara xanım dəfn olunmuşdur. Digər bir qəbir daşı isə Sara xanımın 1937-ci ildə repressiyaya uğramış həyat yoldaşı Zeynal bəyin xatirəsini əbədləşdirmək üçün simvolik olaraq qoyulmuşdur.

Pir Həsən ziyarətgahındakı abadlıq işləri dövlətimiz tərəfindən milli dəyərlərimizə, dinimizə, ziyarətgahlarımıza, türbələrimizə olan qayğının nəticəsidir. 2005-ci il oktyabrın 12-də Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın Pir Həsən ziyarətgahına gəlişindən sonra burada quruculuq işləri geniş vüsət almışdır. Məqbərənin bərpasından sonra 1937-ci ildə nadan insanların əli ilə dağıdılan ziyarətgahdakı məscid yenidən Şərq üslubunda tikilərək, milli naxışlarla bəzədilmiş, ətrafında yaşıllıq salınmışdır. Demək olar ki, ziyarətgaha gələn insanların rahatlığı naminə xüsusi şərait yaradılmışdır. Pir Həsən ziyarətgahında olarkən dini inanc ocağın rəhbəri olan Kərbəlayi Lətif hal-hazırda burada həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma işlərinə görə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevaya sakinlər adından minnətdarlığını bildirdi.

**Təranə CƏBİYEVƏ,
tarixçi**